

Burhan ČELEBIĆ, diplomirani arheolog
Bijelo Polje, Crna Gora
E-mail: bcelebic@hotmail.com

Pregledni rad/Review article

UDK/UDC: 94(497.16)"14/19" (091)

902:718(-055.2):72.04(1-17:1-18:497.16)"14/19"

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.93>

UMJETNOST I TIPOLOGIJA ŽENSKIH NIŠANA SJEVERNE I SJEVEROISTOČNE CRNE GORE

Apstrakt: *Istraživanje i proučavanje nišana nije novina na balkanskom prostoru. Prva važna istraživanja na ovom polju obavila su kod nas dva bosansko-hercegovačka istraživača, a to su Mehmed Mujezinović i Šefik Bešliagić. Ta istraživanja su sprovedena obavljala u Bosni i Hercegovini kroz tri ravni - istorija, epigrafika i umjetnost. Pored ova dva velikana imamo i neke druge istraživače koji su se bavili nišanima kao što su Ćiro Truhelka, Antun Hangi, Seid Mustafa Trajlić, Alija Nametak, Alija Bejtić, Džemal Čelić. Često su ti i mnogi drugi autori muške nišane svrstali u ulemanske, derviške, šehidske, pašinske, aginske, hadžijske, činovničke itd. To su, u prvom redu, činili zbog njihove bogate dekoracije, koja je različita poput oružja koje je čest motiv na tim nišanima - štit, mač, luk, topuz. Nije teško razlikovati nišane muškaraca od nišana sahranjenih žena. Muški nišani svojim dimenzijama podsjećaju na srednjovjekovne stećke, s tom razlikom da su uzglavni zastupljeni sa gužvama. Ženski nišani su znatno drugačiji: manji, skromniji i jednostavniji, većinom u obliku okrnjenog štita, rjeđe, po čeonim ivicama, ukrašeni cvjetnim motivima, lišćem i granama drveća. Pored ovih ornamenta primjećujemo i neke koji odražavaju i simbolizuju žensku ljepotu i eleganciju. U ovom dijelu čitaocima treba pomenuti da bi i ženski nišani mogli da se karakterišu na bolji način, odnosno da dobiju svoje karakteristične oblike. Naprimjer, do sada je svaki ženski nišan tretiran u širem obuhvatu i najjednostavnijem smislu kao nišan umrle žene. Svakako, bilo je i onih istraživača koji su nišane razvrstavali na stele i ženske kape. Sve to skupa ukazuje na činjenicu da je podjela unutar kruga ženskih nišana siromašna i da to dozvoljava produbljivanje i klasifikaciju na nov i primjeren način. U tom smislu mišljenja smo da bi među ženskim nišanima mogli napraviti jednu novu podjelu polazeći prvenstveno od njihovog spoljašnjeg izgleda. Takvo polazište daje nam za pravo da ih možemo razvrstati na ženske nišane u obliku stele, ženske nišane u obliku stubova sa ženskom kapom i ženske nišane sa solufama. Ali, i za ovu podjelu bi se moglo konstatovati da je siromašna i nesveobuhvatna, jer se i ženske nišane mogu posmatrati i objašnjavati i iz ugla društvenog položaja i pripadnosti. Veliki i dobro ukrašeni nišani pripadaju*

bogatim ženama a oni manjih dimenzija i sa manje ukrasnih ornamenata, siromašnijim osobama. Kao što su aginski i pašinski nišani veoma bogato ukrašeni i velikih dimenzija, pojedini ženski nišani bi se mogli svrstati u sličnu kategoriju. Međutim, to nemožemo da dokažemo jer bi u tom slučaju morali sprovesti arheološka istraživanja uz čiju bi pomoć bilo moguće doći do detaljnijih saznanja koja bi omogućila bolje osvjetljavanje pripadnosti umrle osobe određenom društvenom staležu. Sa druge strane i oblici mogu da nam pomognu da ženske nišane hronološki smjestimo u odgovarajući vijek. Stele kao najstariji oblik počele su se koristiti u nešto starijem periodu izrade ženskih nišana, već u drugoj polovini XV vijeka i u upotrebi su sve do danas. Ovi nišani, na početku bez arapskih epitafa, sa ornamentima koji su zastupljeni na stećcima, klesani su najčešće u Bosni i Hercegovini pa i na nešto širem području. Ženski nišani su u XVII vijeku dobili još jedan veoma različit oblik na način da je na stubastom nišanu postavljena ženska kapa koja počinje da dobija arapski epitaf. Kod ovih nišana gornji dio je u obliku obrnutog fesa, dok u donjem dijelu dobijaju ogrlicu koja nam pomaže u identifikovanju ovih nišana. Imamo i nišana sa solufucima koji simbolizuju ženske zulufe i njihovu ljepotu. Ovim smo u kratko prikazali umjetnost i tipologiju nišana od XV pa sve do XX vijeka. Ima i nišana koji ne odgovaraju ovim tipovima, ali smo i njih ipak prikazali u ovom radu.

Ključne riječi: *Plav, Rožaje, Petnjica, Bijelo Polje, Pljevlja, Stela, nišani sa rozetom i solufucima, ženska kapa.*

ART AND TYPOLOGY OF WOMEN'S SIGHTS OF NORTHERN AND NORTHEASTERN MONTENEGRO

Abstract: *Research and study of sights is not new in the Balkan area. The first important research in this field was carried out by two Bosnian-Herzegovinian researchers, namely Mehmed Mujezinović and Šefik Bešliagić. Those researches were carried out in Bosnia and Herzegovina through three levels - history, epigraphy and art. In addition to these two great men, we also have some other researchers who worked on sights such as Ćiro Truhelka, Antun Hangi, Seid Mustafa Trajlić, Alija Nametak, Alija Bejtić, Džemal Čelić. Often, these and many other authors classified men's sights into ulema, dervish, martyr, pashin, agin, hajji, clerical, etc. They did this, first of all, because of their rich decoration, which is as different as the weapons that are a frequent motif on those sights - shield, sword, bow, mace. It is not difficult to distinguish the sights of men from the niches of buried women. Men's sights are reminiscent of medieval tomb in their dimensions, with the difference that the headboards are represented with creases. Women's sights are significantly different: smaller, more modest and simpler, mostly in the form of a truncated shield, less often, on the frontal edges, decorated with floral motifs, leaves and tree branches. In addition to these ornaments, we also notice some that reflect and symbolize female beauty and*

elegance. In this section, it should be mentioned to the readers that women's sights could also be characterized in a better way, that is, they could get their own characteristic shapes. For example, until now every female sights has been treated in a broader scope and in the simplest sense as a sights of a deceased woman. Certainly, there were those researchers who classified the sights into stelae and women's caps. All this points to the fact that the division within the circle of women's sights is poor and that this allows deepening and classification in a new and appropriate way. In this sense, we are of the opinion that a new division could be made among women's sights based primarily on their external appearance. Such a starting point gives us the right to classify them into women's sights in the form of a stela, women's sights in the form of pillars with a women's cap and women's sights with solufs. But, even for this division, it could be stated that it is poor and not comprehensive, because women's sights can also be observed and explained from the point of view of social position and affiliation. Large and well-decorated nishans belong to rich women, while those of smaller dimensions and with less decorative ornaments belong to poorer people. Just as the Agin and Pašina sights are very richly decorated and of large dimensions, some women's sights could be classified in a similar category. However, we cannot prove this, because in that case we would have to conduct archaeological research, with the help of which it would be possible to obtain more detailed information that would enable better illumination of the deceased person's belonging to a certain social class. On the other hand, shapes can also help us to chronologically place women's sights in the appropriate century. Steles, as the oldest form, began to be used in a slightly older period of making women's sights, already in the second half of the 15th century, and are still in use today. These niches, initially without Arabic epitaphs, with ornaments that are represented on tombs, were carved mostly in Bosnia and Herzegovina and in a somewhat wider area. In the 17th century, women's nishan got another very different form, in the way that a woman's cap was placed on the columnar sights, which began to receive an Arabic epitaph. With these sights, the upper part is in the shape of an inverted fez, while the lower part has a collar that helps us identify these sights. We also have a sight with solufleks that symbolize women's zulfus and their beauty. With this, we have briefly presented the art and typology of sights from the 15th to the 20th century. There are sights that do not correspond to these types, but we have presented them in this work.

Key words: *Plav, Rožaje, Petnjica, Bijelo Polje, Pljevlja, Stela, sights with rosette and soluflekses, women's cap.*

Uvodna razmatranja

Nišanima nazivamo uspravno stojeće kamene spomenike iznad grobova kod muslimana. Naziv je preuzet iz turskog i persijskog jezika, a uz to ima još

neka druga značenja (meta, mladež, orden, dar...). Za razliku od hrišćana, kod muslimana nema zajedničkih grobnica, a svaki grob se obilježava sa dva nišana, jednim kod glave, a drugim kod nogu umrlog.¹ Po dolasku Turaka u naše krajeve započelo je klesanje i postavljanje nišana, čiji su oblici bili raznovrsni. Postoje stele koje u svom gornjem dijelu završavaju kao krov na dvije vode. Drugi vid nišana su četvorostrani stubovi, koji u gornjem dijelu posjeduju turban, bašluk ili saruk. Na mnogim stubovima isklesane su raznovrsne kape. Po zavojima turbana i po kapama raspoznavamo profesije umrlih. Znatno broj nišana se, osim po oblicima, razlikuje i po svojim dimenzijama: jedni su tanji, drugi deblji, neki su niski, a neki visoki. Uzimajući u obzir klesarsku obradu, razlikujemo veoma rustične, ali i vrlo pravilno i precizno oblikovane nišane. U tom pogledu izražene su razlike i karakteristike pojedinih krajeva. Najstariji muslimanski nišani iz druge polovine XV i iz XVI vijeka, karakteristični su po svojim relativno velikim dimenzijama i po reljefnim motivima koji su direktno prenešeni sa stećaka,² među kojima se posebno ističu predstave tj. astralni motivi (polumjesec, zvijezda i sunce), oružja (štit, mač, luk, topuz), jabuke ili bordure, ptice i druge životinje, ruke ili šake, sve do ljudske figure. Početkom XVII vijeka, sa učvršćivanjem osmanske vladavine u ovim krajevima, nišani su počeli da dobijaju raznovrsne detalje među kojima su prednjačili turbani, koji su ukazivali na ekonomsko-društveni status umrlog.³ Tokom prve polovine XIX vijeka nišani su počeli da se kategorizuju u jedan oblik tj. fes i to je trajalo do kraja osmanske vladavine. Njihov oblik biće dominantan i u komunističkom vremenu.⁴

Ženski nišani, poput muških, imali su svoj razvojni put. Od druge polovine XV vijeka pa do danas oni su mijenili svoje oblike. Najprije su ženski nišani bili često u obliku stele a rjeđe u obliku stubova.⁵ Početkom XVII vijeka pojavljuju se promjene kod muških i ženskih nišana. Ženski nišani dobijaju izdužene stele, presječene i prelomljene lukove, a nerijetko i stele izvedene u obliku okrenutog štita.⁶ Pored stela na ženskim nišanima je započelo i klesanje različitih turbana, kao kod muških nišana, što je uticalo na dobijanje različitih turbana, a ubrzo i ženskih ukrašenih kapa, koje su, najčešće, bile izvedene u obliku izduženog cilindričnog fesa koji je nekada ukrašen. Na takvim kapama susrijeće se isklesani okrugli dio koji podsjeća na mudževze kod muških nišana

¹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo, Veselin Masleša 1974, 10-11. (dalje: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*); Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Knjiga 30, Sarajevo 1978, 11. (dalje: Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*).

² Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, Istanbul 2021, 20-25. (dalje: N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*).

³ N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 41.

⁴ M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, 15; Mustafa Sušić, Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima, *Takvim za 2011. godinu*, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2011, 176-177. (dalje: M. Sušić, *Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima*).

⁵ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 11.

⁶ Redžep Škrijelj, Umjetnost islamske epigrafike Peštera, *Novopazarški zbornik*, br. 43, Novi Pazar 2020; Zaim Azemović i Zećir Luboder, *Urezano u kamenu i pamćenju*, Rožaje 2007, 27.

U dijelu vrata ženski nišani često imaju sljedeće dekoracije; ogrlice, cik-cak linije i okrugla ispupčenja koja se povijaju oko vrata nišana.⁷

Dekoracije tj. ornamentika je najčešće istaknuta na pljosnatim nišanima. Oni su u gornjem dijelu izvedeni sa soliflucima i rozetom, a ispod sa floralnim motivima i cik-cak linijama koje su isklesane oko natpisa.⁸ Ovi nišani imaju sličnosti sa stelama, ali su rađeni u nešto debljim formama. Ženski nišani sa različitim kapama u donjem dijelu su u obliku stuba i podsjećaju na izgled muškog nišana.⁹

Ženski nišani između XV i XX vijeka

Dolazak islama i proces njegovog primanja od strane zatečenog stanovništva, nije uticao na zatiranje narodnih običaja i navika. Upravo zbog toga neki elementi srednjovjekovne kulture i danas postoje u našem svakodnevnom životu. Lokalna tradicija obrade kamena iz predosmanskog doba, prenijela se i na izradu nišana iz vremena najranije osmanlijske faze, a to je druga polovina XV i XVI vijeka. Najstariji nišani u Bosni jasno poručuju da se pod uticajem klesarske tradicije stećaka razlikuju po svojim formama i oznakama od osmanlijskih nišana tog doba u drugim krajevima svijeta.¹⁰ To je uočljivo u preuzetom obliku nišana, ali i u samom ukrašavanju ili natpisima na srednjovjekovnoj bosančici. Dolazak novog kulturnog uticaja sa Istoka veoma je teško i sporo potiskivao stare forme i običaje.¹¹ Tradicija izrade starih formi nišana održavala se sve do prvih decenija XVII vijeka. Nišani iz ranog osmanskog doba podsjećaju na uspravne stećke. Što se tiče reljefnih motiva starih nišana na našem području, oni upravo predstavljaju direktan uticaj stećaka i prenos sa njih onoga što je smatrano za lijepo i potrebno da se nađe na nišanu. Osim figuralnih oblika na njima se mogu vidjeti dekorativni ukrasi u obliku cvijetnih vijenaca, spirala, cik cak ukrasa i slično.¹² Često se i danas nišani iz najranije faze mogu vidjeti u blizini, ali i u samoj nekropoli stećaka, što govori u prilog činjenici da se nastavio kontinuitet života, ali i sahranjivanje umrlih na istom mjestu. Naša terenska istraživanja u bjelopoljskom, petnjičkom, beranskom, rožajskom i novopazarskom kraju, potvrdila su da

⁷ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Sarajevo, Veselin Masleša 1977, 79.

⁸ Burhan Čelebić, Materijalna i umjetnička obilježja bjelopoljskih nišana (kraj XVIII - početak XX vijeka), *Islamski eoigrafski spomenici bjelopoljskog kraja*, knj. I, NVO KALEM, Bijelo Polje 2021, 104-105.

⁹ N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 45-46; Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna štamparija, Sarajevo 1939, 25.

¹⁰ Mensur Malkić, Stećci i nišani, *Takvim za 2009. godinu*, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2008, 221. (dalje: M. Malkić, *Stećci i nišani*).

¹¹ N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 22.

¹² Mersada Nuruddina Agović, *Šehidski i drugi bošnjački nišani*, *Svjetski bošnjački kongres*. Posted 18.03.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/>. (Pristup: 12.09.2021.)

postoje nekropole stećaka udaljene svega nekoliko kilometara od savremenih mezarja, čime se dokazuje ono o čemu su govorili bosansko-hercegovački istraživači, prije svega o kontinuitetu u sahranjivanju umrlih.¹³ Druga važna činjenica jeste da pojedini lokaliteti posjeduju najstarije nišane koji su u obliku stuba, ali na njima ne vidimo pomenute reljefe. Malkić kaže da su stela i stub kao sestra i brat koji rastoše u porodici nišana. Stele (*Prilog* br. 3, 8, 13), oblika uspravnih ploča, nekada se završavaju ravnom ili zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na dvije vode. One se razlikuju od stubova, kao četvorostranih i ispravnih prizmi, koje se u gornjem dijelu pretvaraju u piramidu i završavaju polukuglom, ili se pretvaraju u valjkasti vrat okrunjen turbanom sa šiljastim završetkom - mudževom.¹⁴

Nišani najstarijeg vremena su sa natpisima na basančici. Oni posjeduju dosta zajedničkih karakteristika sa stećcima a malo zajedničkoga sa nišanima kasnijeg vremenskog perioda. Radi se o jednom te istom pismu i o istim oblicima slova tog pisma. I u natpisima stećaka i u natpisima nišana zastupljen je isti izvorni narodni jezik. Zajednički su im karakteristični jezički izrazi, kao što su: ASE, ASIE, SIĚ, BAŠTINA, BILEG i druge. Kod pisanja i klesanja natpisa na nišanima primijenjen je potpuno isti tehnički postupak.¹⁵

Jedan stari nišan iz rane faze na lokaciji Šatorovići kod Rogatice – Bosna i Hercegovina, na jednoj široj vertikalnoj strani ima izvedenu figuru žene pokrivene maramom i obučene u ukrašenu košulju (*Prilog* br. 1). Na licu su označene oči, nos i usta, dok ruke nisu naznačene. Iznad glave je isklesan razgranati biljni ukras, a ispod figure su dvije spirale od kojih se spuštaju obične vrpce. Pored toga na ostalim stranama se primjećuju ornamentni frizovi i polumjesec, dok podnožni nišan ima ornamente poljubuke i tri koncentrične kružnice. Pomenuti stub je dimenzija 150 x 35 x 26 cm.¹⁶ Ovaj nišan je jedan primjer ženskog nišana koji potiče iz najranijeg osmanskog periodu, zbog čega je u obliku stuba sa podnožnim nišanom. Figure ljudskih likova nijesu toliko česte, a ženski lik je veoma rijedak među ovim nišanima.

¹³ Burhan Čelebić, O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, 2021, 153-176; Mirko Barjaktarović, O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju, *Glasnik Etnografskog Muzeja*, br. 22-23, Beograd 1960, 220. Šefik Bešliagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971, 427, 435; Burhan Čelebić, Nadgrobnni spomenici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju, *Glasnik Bihora*, br. 6, Petnjica 2021; Burhan Čelebić, O islamskim epigrafskim spomenicima Berana, *Tokovi*, br. 1/2, Berane 2021; Burhan Čelebić, Materijalna i umjetnička obilježja bjelopoljskih nišana (kraj XVIII - početak XX vijeka), *Islamski epigrafski spomenici bjelopoljskog kraja*, knj. I, NVO KALEM, Bijelo Polje 2021, 98-99; Burhan Čelebić i Erdžan Fetahović, Pregled Muslimanskih Nišana rožajskog kraja, *Rožajski glasnik*, br. 3, Rožaje 2021, 13-26; Burhan Čelebić, Tipologija i Ornametika Novopazarskih nišana u svijetlu novih istraživanja, *Novopazarski zbornik*, br. 44, Novi Pazar 2021, 93-95.

¹⁴ N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 22-24; M. Malkić, *Stećci i nišani*, 221.

¹⁵ Š. Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 77.

¹⁶ Š. Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 32, sl. 40; Ćiro Truhelka, Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne, *Glasnik Zemaljskog Muzeja VII*, Sarajevo 1895, 335, sl. 20; N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, sl. 23.

Na stećcima je evidentirano mnogo figura ljudi, dakle ljude vidimo u scenama lova, kola i turnira, a vidimo ih i u drugim raznovrsnim scenama, sa životinjama ili bez njih. U ovim scenama primjetni su parovi ljudi, muškaraca, žena, a ponekad i djece. Relativno je velik broj predstava muškaraca kod nišana i na stećcima.¹⁷ Takvi nišani sa figuralnim predstavama kao što je ovaj iz Rogatice, pokazatelj su da su cijenjene žene i u tom vremenskom periodu dobijale velike i ukrašene nišane. Na drugoj strani stele su još bile atraktivne i klesale su se u ovim krajevima. Prostor Crne Gore je siromašan u pogledu ženskih nišana iz najranije faze. Njih jedino ima u Tuzima i to svega nekoliko, ali njihova hronologija je kasnija od bosansko-hercegovačkih. Po svom postanku oni se mogu vezivati za početak XVII vijeka ili nešto ranije, i za njih možemo kazati da su siromašno isklesani (*Prilog* br. 2, 3).¹⁸

Nišani nastali početkom XVII vijeka počeli su da se klešu u radionicama domaćih majstora klesara. Na njima su redovno bili orijentalni epitafi što je značilo da se bosančica kao pismo sve više povlačila iz upotrebe.¹⁹ Od ovog vremena jasno se razlikuju muški od ženskih nišana, što nije bio slučaj sa domaćim spomenicima prethodne, najstarije epohe. Grobovi žena označavaju se sa nišanima manjih stela ili, pak, sa nišanima koji na završetku imaju kapu, koja je često i ukrašena.²⁰

Kroz ovaj vremenski period ženski nišani su izrađivani u pljosnatom obliku i to najčešće sa oblikom ženske kape ili sa bogato ukrašenom kapom na nišanu (*Prilog* br. 5, 6), koja se nosila u prošlim stoljećima.²¹ To je ženski fes sličan muškome u njegovoj obrnutoj formi, koji je u svom gornjem dijelu proširen, a u donjem sužen. I ovaj ženski oblik gornjeg dijela nišana asocira na živi lik. Ovu vrstu ženskih nišana u narodu su nazivali djevojački nišani, iako su se pojavljivali kao ženski nišani uopšte.²² Na vrhu ženskih nišana bila je isklesana okrugla ženska kapa, a ponekada je vrh oblikovan u trouglastu formu ili u vidu zašiljenog luka (*Prilog* br. 9, 11, 12).²³

Ženski nišani koji nijesu u formi ženske kape ili stele, uglavnom se dijele na gornji dio nišana ispod kojeg se javljaju soluflici (*Prilog* br. 4, 10) nekada sa rozetom, dok je stan nišana ukrašen sa floralnim motivima i cik cak linijama, kao

¹⁷ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 51.

¹⁸ Burhan Čelebić, *Kultura i umjetnost starih nišana iz Tuzi*, ženske nišane u starom groblju u Tuzima najčešće susrijecemo u obliku stele sa isklesanim njedrima i ogrlicama, okruglim ispupčenjima što nas opet veže za nišane iz rane faze ali oni imaju sličnost i sa malisorskim stelama pa su možda dobili koju dekoraciju. Vidi: Ali Bardhi, i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzima*, Tika, Tuzi 2020, 84.

¹⁹ M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, 14; Džemal Čelić, *Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom nasljeđu bosansko-hercegovačkih muslimana*, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo 1991, 348.

²⁰ M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, 14; N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 41.

²¹ N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 45.

²² M. Sušić, *Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima*, 176.

²³ N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 46; M. Malkić, *Stećci i nišani*, 222.

i dno nišana.²⁴ Osim ovih nišana imamo ženskih nadgrobnika koji imaju različite forme od gore pomenutih .

Hotoz ili boğtak tradicionalna je turska ženska kapa, pravljena od kože ili platna. Vodi porijeklo iz Kine. Kako pokazuju drevni kineski zapisi i crteži na kamenu, kapa potiče iz praistorije. Iz Kine se proširila na pokrajinu Ujgur, što je današnji Turkestan. Na tlu Male Azije spominje je Ibn Batuta, najpoznatiji arapski srednjovjekovni putopisac. U vrijeme osmanskih osvajanja, Osmanlije su nošenje ove kape proširili dijelom Osmanskog carstva. Kao odjevni element gradskog stanovništva, s raskošnom i spektakularnom dekoracijom od zlata, srebra i dragog kamenja, oko sredine XV vijeka hotoz je postao prepoznatljivo i prestižno obilježje najodličnijih i najbogatijih osmanskih gospođa.²⁵ Nišani ovakog izgleda su u donjem dijelu u obliku stuba, a u dijelu bašluka sa nekom pljosnatom kapom koja je pri vrhu izdužena (*Prilog br. 7*).

Drugi oblik je stela sa kapom, koja ne završava kao krov na dvije vode, već je odozgo ravna, a ispod toga sa strana napravljena dva luka koji su sa strana nišanu napravili pljosnati i uži oblik sa stana nišana.²⁶

Umjetnost i tipologija

Nišani južnog Sandžaka, tj. sjeverne Crne Gore su poslije osmanske vladavine često skrnavljeni. U prilog toj činjenici jedan primjer nam je naveo prof. Halil Markišić, koji nam je saopštio da je nekada u Plavsko-gusinskom kraju bilo dosta nišana, ali su oni od početka XX vijeka, zbog ratova i nebrige, počeli da se uništavaju. Mnogi od tih nišana su izvađeni iz zemlje i bačeni u Lim. Zbog toga, sada u ovom kraju, gdje živi veliki broj muslimana, nema više od 20 nišana, a samo jedan ženski nišan sa soluflicima i rozetom je primjer sačuvanog nišana.²⁷ Ista situacija se dešavala i u drugim krajevima - u Rožajama, Petnjici, Beranama,

²⁴ Najljepši je koloristički ukras na njima crna sa žutom bojom, a najljepši su oni ženski nišani sa "solufama". Solufe su fine vanredno ukusne, pravilne plastične rezbarije na kamenu, koje sigurno potiču od drvenih originala, jer potsjećaju na tokarsku umjetnost istoka. I ornamenta su pretežno orijentalni, ali ima ih među njima i narodnih ornamenata. Orijentalni motivi na nišanima su raznoliki i gotovo nepregledni, a među njima vlada uglavnom arabeska. Narodni su motivi naprotiv uvijek geometrički, a to su: kružnice, sestari (Zirkelsterne), zmijice (Wellen), cikcak, mreže i još mnogo toga. Dr. Petar Knoll, O Muslimanskoj Umjetnosti u Bosni, *Most*, broj 112-113, 23-24-nova serija, Mostar 1999. Tekst je preuzet iz zagrebačkog časopisa *Književnik*, br. 2, 1929. Dostupno na: (<https://www.most.ba/02324/000.htm>). Preuzeto: 20.12.2020.-(17:45).

²⁵ Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, Istanbul 2021, 105.

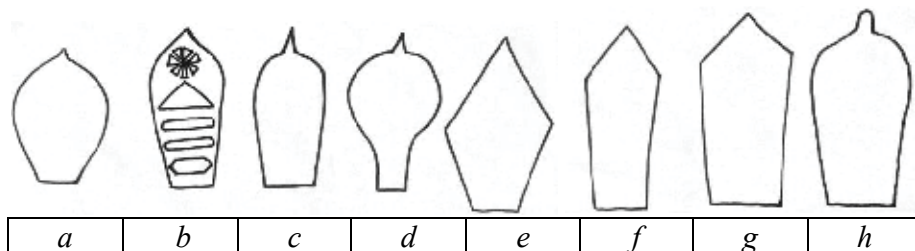
²⁶ Vahid Alađuz, *Stari bosanski nišani Općine Hadžići*, Hadžići 2019, sl. 370, 392, 393; Yayla Yasin – Ensar Alemdar – Nesip Pepić – Halil Ibrahim Erol – Mehmet Tuncer – Yakup Yilmaz, *Nišani u haremima novopazarskih džamija*, RumeliYA, Istanbul 2020, nišan br. D6.

²⁷ Halil R. Markišić, *Kulturno-istorijsko nasljeđe Plavsko-Gusinskog kraja*, Almanah, Podgorica 2012, 95-108; Halil R. Markišić, *Kulturne znamenitosti Gusinja*, NVO "Priroda i Baština", Rožaje 2015, 198-202; Halil R. Markišić, *Islamska epigrafika u Plavu i Gusinju*, NVO "Priroda i Baština", Rožaje 2016, 31-74.

Pljevljima i Bijelom Polju, ali, uprkos tome preostali nišani još uvijek omogućavaju da se može dati opis njihove umjetnosti, pa i sama tipologija.

U pomenitim gradovima možemo najčešće da vidimo ženske nišane u obliku stele. Nakon njih prisutni su i nišani sa ženskom kapom, ukrašenom ili ne, ili u dijelu vrata sa ogrlicom. Najmanje ima nišana sa soluflicima i rozetom. U daljem tekstu pristupićemo objašnjavanju stele, ženske kape i soluflike sa rozetom.

Stela: Kako smo već pomenuli stele su korišćene za nišane iz rane faze, a to su oni nišani koji potiču iz druge polovine XV i XVI vijeka. Od početka XVII pa sve do polovine XX vijeka, stele su na području sjeverne Crne Gore korišćene gotovo u svakom gradu.²⁸ Bešlagić o stelama ima sljedeće mišljenje: *one su uspravne ploče koje se nekada završavaju ravnom ili zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na dvije, a potom na tri vode. Više puta su one gore nešto šire nego dolje, a ima i obrnutih slučajeva.*²⁹ Mišljenja smo da su one stele koje su jednostavnije, manje i bez natpisa i ukrasa, pripadale osobama skromnog društvenog položaja. Bogatiji nišani imaju velike natpise, ornamente poput rozete, cvijeća i ibrika.³⁰ Prema našem razumijevanju stele bi se tipološki mogle podijeliti isto kao i muški nišani prema završnim djelovima, u četiri oblika, a oni su sljedeći: Na dvije vode (b, e, f), sa zaobljenim (a, b), šiljastim (c, d) i trouglastim završecima (a). Ovi nišani su u donjem dijelu pljosnati ali stalno nijesu u istoj tipološkoj karakteristici pa smo i njih odvojili u tri oblika - Jednake (g, h), uže (a, b, c, d, e, f) i zaokružene strane prema dolje (a, d).

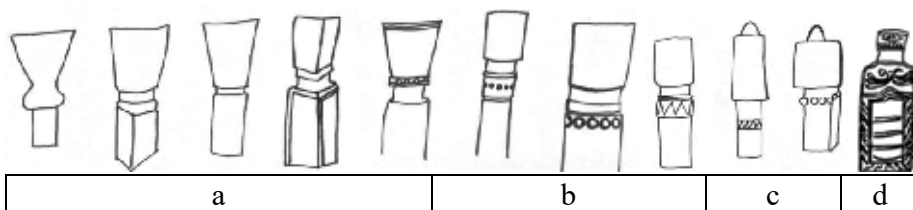
²⁸ Zaim Azemović i Zećir Luboder, *Urezano u kamenu i pamćenju*, Rožaje 2007, 27; Halil R. Markišić, *Islamska Epigrafika u Plavu i Gusinju*, NVO "Priroda i Baština", Rožaje 2016, 33-34; B. Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrafika bjelopoljskog kraja*, 104-105; Burhan Čelebić, *Nadgrobnici spomenici iz osmanskog perioda u Petnjičkom kraju*, *Glasnik Bihora*, br. 6, Petnjica 2021; B. Čelebić i E. Fetahović, *Pregled Muslimanskih nišana rožajskog kraja*, 23.

²⁹ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 12; M. Sušić, *Naš odnos prema nadkaburskim obilježjima*, 176; Alija Bejtić, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju*, broj 3-4, Orijentalni institut, Sarajevo 1953, 285.

³⁰ Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo 1906, 223; Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosnu i Hercegovini*, Državna štamparija, Sarajevo 1939, 31; N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 71-72. B. Čelebić, *Tipologija i ornamentika Novopazarskih nišana u svijetlu novih istraživanja*, 93-95.

Ženska kapa: Ovaj oblik je korišćen najčešće u Pljevljima ali ga ima i u Bijelom Polju gdje možemo vidjeti na nekoliko nišana. Ovi nišani su poslije stela najbrojniji ali po izgledu oni potiču iz XVII vijeka. Podatak možemo potvrditi sa jednim nišanom koji ima fino ukrašenu žensku kapu i natpis sa sve četiri strane. Taj nišan se nalazi u Prijepolju, u haremu Ibrahim-pašine džamije.³¹ Nišan potiče iz 1630-te godine.³² Ukršen je djevojačkom kapom, i njegov izgled upućuje na zaključak da bi ovom tipu mogli pripadati i nišani iz Pljevalja nastali, najvjerovatnije, u XVII vijeku.

Ženske kape po svojim formama dijele se u četiri grupe. Po oblicima kapa i ornamentima sačinili smo sljedeću tipologiju; ženska kapa u obliku fesa i ornamentom cvijeta na čelu (d), ženska kapa u obliku fesa sa okruglim i trouglastim ornamentima u dijelu vrata (c), ženska kapa u obliku fesa i predhodnim ornamentima i jednim ispupčenjem na vrhu kape koji je nalik mudževezi (b) i ženska kapa u gornjem dijelu proširenija, a u donjem suženija (a).³³ Sve ove ženske kape su postavljene na četvorostrane stubove. Takva dva primjera imamo i među bjelopoljskim ženskim kapama koje su postavljene na pljosnatim nišanima.³⁴

Solufenci i rozeta: Treći oblik ženskih nišana su solufenci, a to je, kako smo već pomenuli, ženski nišani veoma fino ukrašeni koji zapravo dočaravaju žensku ljepotu. Ovaj tip se javlja najčešće početkom XIX vijeka gotovo u svakoj opštini današnje sjeverne Crne Gore.³⁵ Djelovi ženskog nišana su: gornji dio nišana, solufenci, stan nišana sa obaveznom pletenicom i dno nišana. Gornji dio nišana je najčešće u obliku luka, polomljenog ili ravno presječenog, u vidu lepeze koja obično završava rozetom. Solufenci su u vidu grančica koje obavijaju nišan i čine granicu između gornjeg dijela i stana nišana. Na zadnjoj strani nišana solufenci se spajaju sa pletenicom koja se spušta vertikalno niz stan. To asocira na upletenu žensku kosu po čemu su dobili ime. Stan ženskog nišana ima isti oblik kao i stan muškog nišana. Na prednjoj strani je natpis, a bočne i zadnje strane su

³¹ Neobjavljena istraživanja Burhana Čelebića (15.11.2021).

³² Nadir Dacić, *Spomenici Islamske kulture i islamska zajednica Prijepolja*, Prijepolje 2008, 84.

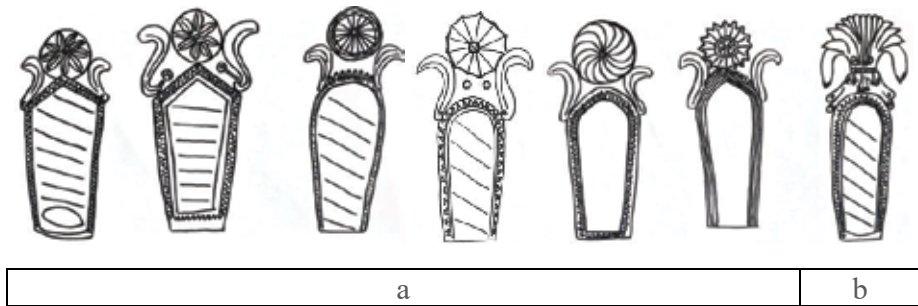
³³ Neobjavljena istraživanja Burhana Čelebića (15.11.2021).

³⁴ B. Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrafski spomenici bjelopoljskog kraja*, 193-194.

³⁵ B. Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrafski spomenici bjelopoljskog kraja*; B. Čelebić i E. Fetahović, *Pregled muslimanskih nišana rožajskog kraja*; Halil R. Markišić, *Islamska epigrafika u Plavu i Gusinju*, NVO "Priroda i Baština", Rožaje 2016, 33.

ispunjene ornamentalnim ukrasima: vegetabilnim, geometrijskim i stilizovanim, kao i vjerno predstavljenim predmetima. Od predmeta najčešće su predstave posuda i nakita. Dno (donji dio) nišana je isto kao i kod muškog nišana.³⁶

Ove ženske nišane možemo odvojiti u dvije grupe tj. nišani sa soluflucima i rozetom (a) i nišani sa soluflucima koja je veoma ukrašena bez rozete (b). Ovi tipovi u sebi isto imaju neke male različite karakteristike kao što su rozete nalik točku, ili sa nekoliko završenih krakova a mogu da se primijete i stilizovane rozete. Najbitnije je pomenuti za ove nišane da su rađeni na poljosnatoj površini i to im je veoma bitna karakteristika za razliku od ostalih gore pomenutih nišana.

Nišani sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore

Stari ženski nišani sa područja sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore pripadaju periodu s početka XIX vijeka.³⁷ Uz navedeno potrebno je reći da su nišani sa područja Pljevalja oni koji po svom postanku pripadaju drugoj polovini XVII i početku XVIII vijeka. U ostalim gradovima nijesmo mogli evidentirati starije nišane uprkos tome što su natpisi na njima dešifrovani. Epigrafski natpisi uglavnom počinju sa frazom „Huve’l Baki”, što predstavlja pohvalu i veličanje Allaha tj. Boga, a nakon toga slijedi fraza „el-merhume vel magfure“, gdje se za umrlu osobu traži milost nakon čega dolazimo do fraze gdje se umrloj osobi pominje imez, i na tom mjestu najčešće stoji riječ „bint“ što znači kćerka, uz koju

³⁶ H. R. Markišić, *Islamska Epigrafika u Plavu i Gusinju*, 33-34; M. Čaušević, *Umjetnost Bašluka*, 72-76. Isto o nišanima, vidi: Džemal Čelić, *Islamska Umjetnost, Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo 1987, 104; Meho Čaušević, *Umjetnost bašluka, Most*, časopis za obrazovanje, godina XXXI, broj 195, Mostar 2006. Dostupno na (<http://www.most.ba/106/072.aspx>) preuzeto s (32.11.2021.)-(23:31).

³⁷ Burhan Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrafski spomenici bjelopoljskog kraja*, Knj. I, NVO Kalem, Bijelo Polje 2021, 173, 177, 191, 193, 194, 197, 198, 199, 206, 209, 210, 211; B. Čelebić i E. Fetahović, *Pregled muslimanskih nišana rožajskog kraja*, 11-13; Halil R. Markišić, *Islamska epigrafika u Plavu i Gusinju*, NVO “Priroda i Baština”, Rožaje 2016, 33; B. Čelebić, *Nadgrobnici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju*; Zaim Azemović i Zećir Luboder, *Urezano u kamenu i pamćenju*, Rožaje 2007, 33, 34, 36, 39, 40, 41, 49, 50, 51, 58, 61, 85.

se pominje ime oca i na kraju slijedi poziv za učenje el-fatihe za dušu umrle osobe. Na mnogim nišanima se daje i godina kada je određena osoba preselila.³⁸ Ove tipove nišana smo evidentirali u svakom gradu sjeverne Crne Gore i ukupno smo pronašli 143 nišana. Trebamo napomenuti da se još uvijek može pronaći još nišana koji pripadaju navedenim tipovima i to naročito na seoskom području sjeverne Crne Gore.

Da bismo pomenute nišane što bolje objasnili, kazaćemo i sljedeće:

- **Plav:** U ovom kraju je do sada pronađen samo jedan nišan sa rozetom i soluflicima bez natpisa koji se nalazi u haremu Šabovića džamije.³⁹ Pomenuti nišan bi svojim izgledom mogao da pripada nišanima iz XIX vijeka.
- **Rožaje:** U ovom kraju ima mnogo više ženskih nišana nego u Plavu. Ukupno ih je evidentirano 44. Od pomenutih nišana 24 imaju epigrafski natpis, od kojih je najstariji iz 1795. godine.⁴⁰ Ostali ženski nišani većinom pripadaju početku XIX vijeka. Ovi nišani imaju najčešće oblik stele, a drugi najčešći oblik je rozeta sa soluflicima. Stele su najčešće u obliku na dvije vode gdje se pojavljuju stele sa zaobljenim, šiljastim završecima. U donjem dijelu ove stele su jednake, uže i zaokružene strane prema dolje.
- **Petnjica:** Ovo mjesto, bolje reći mezarja u samom mjestu i okolini, su siromašna po pitanju ženskih nišana tako da smo uspjeli da evidentiramo ukupno četiri stele bez natpisa i ukrasa.⁴¹ Stele su uglavnom u obliku na dvije vode sa jednakim stranama prema dolje.
- **Bijelo Polje:** U ovom kraju ima ukupno 30 nišana od kojih 13 imaju epigrafski natpis. Najstariji ženski nišan potiče iz 1860-61 godine, a ostali su još mlađi i uglavnom su rađeni poslije osmanske vlasti do 1960-tih godina.⁴² U bijelopoljskom kraju imaju tri različita oblika ženskih nišana a to su stele, rozete sa soluflicima i ženske kape koje su postavljene na pljosnatim nišanima.⁴³ Ovi nišani sa ženskom kapom liče na fes ali ispred fesa imaju isklesani cvijet. Stele su uglavnom svedene na dvije vode gdje se pojavljuju one sa zaobljenim i šiljastim završecima. U donjem dijelu ove stele su jednake, uže i zaokruženih strana prema dolje.
- **Pljevlja:** U ovom kraju ima ukupno 65 nišana od kojih 7 ima epigrafski natpis. Najstariji ženski nišani, sudeći prema izgledu, mogli bi da pripadju prvoj polovini XVII vijeka. Nešto dalje od Pljevalja, u gradu Prijepolje,

³⁸ Derya Mantu – Ugur Mantu, Epigrafika bjelopoljskih nišana, *Islamska Epigrafika bjelopoljskog kraja*, knj. I, NVO KALEM, Bijelo Polje 2021, 134-140.

³⁹ Halil R. Markišić, *Islamska epigrafika u Plavu i Gusinju*, 33.

⁴⁰ Z. Azemović i Z. Luboder, *Urezano u kamenu i pamćenju*, 41.

⁴¹ Burhan Čelebić, Nadgrobnici spomenici iz osmanskog perioda u petnjičkom kraju, *Glasnik Bihora*, br. 6, Petnjica 2021.

⁴² B. Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrafski spomenici bjelopoljskog kraja*, 199.

⁴³ B. Čelebić, (Prirednik), *Islamski epigrafski spomenici bjelopoljskog kraja*, 193-194.

kako smo već pomenuli, postoji nišan u haremu Ibrahim pašine džamije koji potiče iz 1630-te godine i u obliku je djevojačke kape.⁴⁴ Mi smo u Pljevljima u groblju koje se prostire niže od bolnice, pronašli dosta ženskih, djevojačkih kapa, ali ti nišani nemaju natpis iako imaju slične odlike kao i nišan iz Prijepolja, za koji smo već konstatovali da je jedini nišan sa natpisom u obliku ženske ili djevojačke kape u Prijepolju. Ovi ženski nišani imaju oblik fesa. Taj fes se nekada ka donjem kraju sužava a ka gornjem dijelu je nešto širi. Nekada samo izduženi fes dobija ornamentiku u dijelu vrata sa ogrlicom koja se smatra da je djevojačka kapa, a nekada ima i ornamente cik-cak linija.⁴⁵ Ima ženskih kapa koje uz izduženi fes dobijaju neki okrugli dio koji podsjeća na mudževezu. Na ostalim nišanima tipa stele samo u pojedinim slučajevima su zastupljeni ukrasi sa trouglastim završecima i zaokružene strane prema dolje. Rozete sa soluflicima imaju tipično isti oblik kao i u ostalim gradovima sjeverne Crne Gore.

Zaključak

Ženski nišani sa područja sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore hronološki se uglavnom mogu datirati za drugu polovinu XVII do druge polovine XX vijeka. Češće ovi nišani nemaju epitafe, ali oni koji imaju, hronološki se preciznije mogu odvojiti od drugih. Vremenom se tipologija ženskih nišana uglavnom razvrstali u tri tipa tj. stele, ženske kape i rozete sa soluflicima. Stele su najstariji oblici koji hronološki XV vijeku. Radi toga na ovim najstarijim nišanima možemo da primijetimo pored rijetkih epitafa na bosanačici i ornamentiku koja je zastupljena na stećcima. Biljni, astralni i likovi su bili najčešći ornament na nišanima. Stele takođe imaju različite završetke u obliku na dvije vode, luka ili prelomljenog luka. Ovo nam pokazuje koliko je kod nas, u Crnoj Gori, oblika zastupljeno na stelama i da su naše stele veoma bogate u smislu tipoloških karakteristika. Međutim, u našim krajevima najstarija stela pripada kraju XVIII vijeka tj. 1795. godini, što pokazuje da bi trebalo izvršiti više terenskih istraživanja kako bismo dobili novije podatke. Ostali oblici ženskih nišana takođe imaju svoje karakteristike za koje smo se potrudili da ih obijesimo u ovom radu, a to su djevajčki nišani i ženski nišani djevojaka ili žena iz bogatih porodica i obrnuto, siromašnih porodica. Ovakvi ženski nišani imaju ukrašene kape i u obliku su obrnutih fesova u dijelu vrata sa cik-cak linijama i ogrlicama. Interesantno je da neke od ovih ženskih kapa imaju blaga ispučenja na vrhu kape i liče na mudževeze. Svakako, mudževeza nam pokazuje neku vrstu sličnosti između ženskih i muških nišana prije svega da su se i neki oblici koristili na ovim

⁴⁴ N. Dacić, *Spomenici Islamske kulture i islamska zajednica Prijepolja*, 84.

⁴⁵ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Sarajevo, Veselin Masleša 1977, 79.

nišanima. Ovi nišani potiču još iz XVII vijeka ili nešto kasnije jer npr. u Pljevljima nemamo pronađeni epigrafski natpis da bi ustanovili hronološki pregled. Taj nedostatak nadomješta nišan u haremu Ibrahim pašine džamije u Prijepolju. Na ovom nišanu je uklesana godina 1630-ta i možemo da predpostavimo da i naši nišani iz Pljevalja hronološki pripadaju ovom tipu. Rozete sa soluflicima potiču iz XIX vijeka što su najmlađi nišani sa pljosnatim postoljem. Ovi nišani imaju fino ukrašene rozete na uzglavnom nišanu, najčešće na gornjem dijelu stele. Soluflici i rozete imaju i geometrijske ukrase sa strana. Dosadašnjim istraživanjima pronašli smo 143 ženska nišana sa pomenutim ornamentima i epitafima. Ovi ženski nišani sa sjevera i sjeveroistoka Crne Gore pripadaju periodu XVII vijeka i aktivno su se klesali sve do pada osmanske vlasti odnosno do 1912. godine. Ženski nišani svojim oblicima imaju tipološke karakteristike sa nišanima južne Srbije tj. sjevernog Sandžaka. Međutim, nišani iz južne Crne Gore imaju slične oblike sa stelama s tim što su ženske kape malo drugačije i mlađe a ornamenta ogrlica isto stoje kao motiv i na ovim nišanima. Na kraju, imajući u vidu istraživanja bosansko-hercegovačkih nišana koji su veoma lijepo ukrašeni sa mnogo različitim tipoloških karakteristika, lakše možemo donositi zaključke o ženskim nišanima sa područja sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore.

Summary

Chronologically, women's sights from the area of northern and northeastern Montenegro can mostly be dated to the second half of the 17th to the second half of the 20th century. More often, these niches do not have epitaphs, but those that do, chronologically can be more precisely separated from others. Over time, the typology of women's sights has generally been classified into three types, i.e. steles, women's caps and rosettes with soluflices. Steles are the oldest forms that chronologically date back to the 15th century. Therefore, on these oldest sights, we can notice, in addition to rare epitaphs in Bosnian, the ornamentation that is represented on tombs. Plant, astral and figures were the most common ornaments on the sights. The stelae also have different endings in the form of a bivalve, an arch or a broken arch. This shows us how many forms are represented on stelae here in Montenegro and that our stelae are very rich in terms of typological characteristics. However, in our region, the oldest stele belongs to the end of the 18th century, i.e. 1795, which shows that more field research should be carried out in order to obtain more recent data. Other forms of women's sights also have their own characteristics, which we tried to explain in this paper, namely maiden niches and women's sights of girls or women from rich families and vice versa, poor families. Such women's nishans have decorated caps and are in the form of inverted fez in the neck area with zigzag lines and necklaces. It is interesting that some of these women's caps have slight ridges on the top of the cap and look like mujevezas. Certainly, mujeveza shows us some kind of

similarity between female and male nišans, first of all, that some shapes were also used on these sights. These sights date back to the 17th century or a little later, because e.g. in Pljevlja, we have not found an epigraphic inscription to establish a chronological overview. This deficiency is replaced by a sight in the harem of Ibrahim Pasha's mosque in Prijepolje. The year 1630 is engraved on this sights, and we can assume that our nišan from Pljevlja chronologically belong to this type. Rosettes with solufleks originate from the 19th century, which are the youngest sights with a flat base. These sights have finely decorated rosettes on the main sight, most often on the upper part of the stele. Solufleks and rosettes also have geometric decorations on the sides. Through research so far, we have found 143 female niches with the aforementioned ornaments and epitaphs. These women's sights from the north and northeast of Montenegro belong to the period of the 17th century and were actively carved until the fall of the Ottoman rule, i.e. until 1912. Women's sights have typological characteristics with the shapes of the sights of southern Serbia, i.e. of northern Sandžak. However, the sights from southern Montenegro have similar shapes to the stelae, with the fact that women's hats are slightly different and younger, and the ornaments of necklaces are the same motif on these sights. In the end, bearing in mind the research of Bosnian-Herzegovinian niches, which are very beautifully decorated with many different typological characteristics, we can more easily draw conclusions about women's sights from the area of northern and northeastern Montenegro.

Tipologija i ornamentika

Gradovi	Stela	Soluflice sa rozetom	Ženska kapa	Ženska kapa sa ogrlicom i cik cak linijama	Ženska kapa sa cvijetom	Natpis
Plav	---	1	---	---	---	---
Rožaje	22	22	---	---	---	24
Petnjica	4	---	---	---	---	---
Bijelo Polje	24	3	---	---	2	13
Pljevlja	12	6	12	35	---	7
Ukupno	62	32	12	35	2	44

Prilozi

Prilog 1. Ženski nišan iz Šatorovića kod Rogatice – BiH (Foto: N. Klinčević).

Prilog 2. Ženski nišan iz starog groblja kod Tuzi – Crna Gora (Foto: B. Čelebić).

Prilog 3. Ženski nišan iz starog groblja kod Tuzi – Crna Gora (Foto: B. Čelebić).

Prilog 4. Ženski nišan iz Kovačevca kod Glamoča – BiH (Foto: N. Klinčević, sl. 53).

Prilog 5. Ženski nišan iz harema vekil-Harčove džamije u Sarajevu - BiH (Foto: N. Klinčević, sl. 49).

Prilog 6. Ženski nišan iz harema vekil-Harčove džamije u Sarajevu - BiH (Foto: N. Klinčević, sl. 50).

Prilog 7. Ženski nišan iz harema Bakr-babina džamije u Sarajevu – BiH (Foto: N. Klinčević, sl. 143).

Prilog 8. Ženski nišan iz BiH (Foto: N. Klinčević).

Prilog 9. Ženski nišan iz groblja ispod bolnice kod Pljevalja – Crna Gora (Foto: B. Čelebić).

Prilog 10. Ženski nišan iz Kučanskog groblja kod Rožaja – Crna Gora (Foto: B. Čelebića).

Prilog 11. Ženski nišan iz groblja Gasilhane kod Bijelog Polja – Crna Gora (Foto: B. Čelebića).

Prilog 12. Ženski nišan iz harema Husein-pašine džamije kod Pljevalja – Crna Gora (Foto: B. Čelebića).

Prilog 13. Ženski nišan iz Kučanskog groblja kod Rožaja – Crna Gora (Foto: B. Čelebića).

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Aladžuz, V, *Stari Bosanski nišani Općine Hadžići*, Hadžići 2019.
2. Azemović, Z, i Z. Luboder, *Urezano u Kamenu i Pamćenju*, Rožaje 2007.
3. Bardhi, A. i B. Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzi*, Tika, Tuzi 2020.
4. Bešlagić, Š, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
5. Bešlagić, Š, „Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini“, *ANUBIH*, Knjiga 30, Sarajevo 1978.
6. Čelebić, B. (Prirednik), *Islamska Epigrafika bjelopoljskog kraja* knj. I, NVO KALEM, Bijelo Polje 2021.
7. Dacić, N, *Spomenici Islamske kulture i islamska zajednica Prijepolja*, Prijepolje 2008.
8. Hangi, A, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, II izdanje, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo 1906.
9. Klinčević, N, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, Istanbul 2021.
10. Markišić, H. R, *Islamska Epigrafika u Plavu i Gusinju*, NVO “Priroda i Baština”, Rožaje 2016.
11. Markišić, H. R, *Kulturne znamenitosti Gusinja*, NVO “Priroda i Baština”, Rožaje 2015.
12. Markišić, H. R, *Kulturno-istorijsko nasljeđe Plavsko-Gusinjskog kraja*, Almanah, Podgorica 2012.
13. Mujezinović, M, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo, Veselin Masleša 1974.
14. Mujezinović, M, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Sarajevo, Veselin Masleša 1977.
15. Nametak, A, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Državna štamparija, 1939.
16. Yayla, Y. – Alemdar, E. – Pepić, N. – Erol, H. I.– Tuncer M. – Yilmaz, Y, *Nišani u haremima Novopazarskih džamija*, RumeliYA, Istanbul 2020.

Članci/Articles:

1. Agović, N. M, Šehidski i drugi bošnjački Nišani, *Svjetski bošnjački kongres*. Posted 18.03.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/>. (Pristupio 12.09.2021).
2. Barjaktarović, M, O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju, *Glasnik Etnografskog Muzeja*, br. 22-23, Beograd 1960.
3. Bejtić, A, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju*, broj 3-4, Orijentalni institut, Sarajevo 1953.
4. Čaušević, M, Umjetnost bašluka, *Most*, časopis za obrazovanje, godina XXXI, broj 195, Mostar 2006.
5. Čelebić, B, Materijalna i umjetnička obilježja bjelopoljskih nišana (kraj XVIII - početak XX vijeka), *Islamska Epigrafika bjelopoljskog kraja*, knj. I, NVO KALEM, Bijelo Polje 2021.
6. Čelebić, B, Kultura i umjetnost starih nišana iz Tuzi, *Istorijski Zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2022 (Predato redakciji za objavljivanje).
7. Čelebić, B, Nadgrobni spomenici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju, *Glasnik Bihora*, br. 6, Petnjica 2021. (predato za štampu).
8. Čelebić, B, O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2021.
9. Čelebić, B, O islamskim epigrafskim spomenicima Berana, *Tokovi*, br. 1/2, Berane 2021.

10. Čelebić, B, Tipologija i Ornamentika Novopazarskih nišana u svijetlu novih istraživanja, *Novopazarski zbornik*, br. 44, Novi Pazar 2022.
11. Čelebić, B, i E. Fetahović, Pregled Muslimanskih Nišana rožajskog kraja, *Rožajski glasnik*, br. 3, Rožaje 2021 (predato za štampu).
12. Čelić, DŽ, Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom naslijeđu bosansko-hercegovačkih muslimana, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo 1991.
13. Knoll, Dr. P, O Muslimanskoj Umjetnosti u Bosni“, *Most*, broj 112-113 (23-24-nova serija), Mostar 1999.
14. Malkić, M, Stećci i nišani, *Takvim za 2009. godinu*, Rijaset islamske zajednice u Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2008.
15. Mantu, D, U. Mantu, Epigrafika bjelopoljskih nišana, *Islamska Epigrafika bjelopoljskog kraja*, knj. I, NVO KALEM, Bijelo Polje 2021.
16. Škrijelj, R, Umjetnost islamske epigrafike Peštera, *Novopazarski zbornik*, br. 43, Novi Pazar 2020.
17. Truhelka, Č, Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne, *Glasnik Zemaljskog Muzeja VII*, Sarajevo 1895.